

Први српски устанак представља израз свеукупног напора српског народа да постане активан чинилац на међународној политичкој сцени. Да се умеша у дељење карата моћних европских држава и узме своју судбину у своје руке. Тај напор, међутим, и поред великих жртава и одрицања, није одмах дао резултате. Рат Аустријско- руске коалиције против Турске царевине у коме су, по обичају, масовно узели учешћа српски добровољци, завршио се поразно по Србе. Низ посртања, започетих расапом Кочине крајине (1788), врхуни потписивањем Свиштовског мира између Аустрије и Турске (1791), односно уговором мира у Јашу између Русије и Турске (1792). Колико су српски прваци били разочарани дволичном политиком Аустријске царевине сведочи ваљевски кнез Алекса Ненадовић одбивши да остане у аустријској војној служби након Свиштовског мира речима: “Не изневеравам нити остављам ја цара, но цар оставља мене и сав народ српски као његови стари што су наше прадеде остављали. Зато идем натраг преко Саве, а немам писара ни других учених људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу да у сваком манастиру запишу да више никад тко је Србин Немцу не верује.” Глас о враћању Београда под турску управу, по Хаџи-Рувиму, представља “глас гораче пелена”. Архимандрит трношки Стеван Јовановић у писму новосадском владики Јовану Јовановићу истим поводом горко тужи: “Камо објети и услуге наше овому двору и толика проливена крв и изгубљеније имјенија и живота? И сада одбачени остали! То ли су награжденија бједне Србије, да их сада Турци продају и сјеку како марву!? Убио га Бог са кога је то! Може ли се то во всем свјетје игђе видјети таковаја неправда?” (в. Стојан Новаковић, Турско царство пред српски устанак 1780-1804, Београд 1906, 49-51)

Бесудност турске владавине основни је разлог Устанку. Сам је догађај, међутим, имао дугу предисторију. Према Стојану Новаковићу, неке аутономне повластице хришћанима у Београдском пашалуку дате су још хатишерифом из 1793. године (в. Ст. Новаковић, Нав. дело, 297). Ове повластице обухватиле су и протеривање јаничара из Пашалука. На челу јаничарске побуне против реформских планова и 35 предузећа султана Селима ИИИ нашао се видински паша Пасваноглу. У одбрану реформског правца стали су Хаџи- Мустафа-паша и српски кнезови који су београдског пашу због начина његове управе назвали “српском мајком”. У Београдском пашалуку уведена је установа народне војске која има значајну улогу у одбрани Београда од видинских јаничара 1797. Портино измирење са Пасваноглом изазива поновни долазак јаничара и крцалија у Београдски пашалук. Убиство кнеза Ранка Лазаревића из Свилеуве у Шапцу, усред бела дана, изазвало је оштре санкције Хаџи-Мустафа паше према починиоцима. Султан Селим 1801. године обнавља војну акцију против Пасваногла. Јаничари у Београдском пашалуку убијају Хаџи-Мустафа пашу и успостављају дахијско јаничарску страховладу. То су, у најкраћем, историјске околности које претходе Устанку.

Како је истакао Стојан Новаковић, народ који се дигао 1804. године против узурпатора власти у Београду држао се у основи истога онога политичког програма чије су смернице биле постављене још 1793. године. Основни циљ тог програма био је успостављање аутономије у односу на централну турску власт уз укидање јаничарских зулума и насилно уведених пореских дажбина. Ако је султан Селим ИИИ покушао да заведе ред уз помоћ локалних власти и поштовања плаћања царског и спахијског пореза, јаничари поново уводе читлуке наметнувши се потпуно бесправно за читлук-сахибије. У јануару 1804. долази до “сече кнезова”. Одлука о подизању народа на Турке донета је 2. (14) фебруара на Сретењској скупштини народних првака у Орашцу. За вођу Устанка једногласно је изабран Карађорђе (1762-1817). Прихвативши се

заповедништва и, како Вук у устаничкој прози сведочи, “почевши одмах господарски судити и заповиједати, и умијесто претње из пиштоља гађати”, Вожд је огласио “старешинство своје по Србији”. Средиште Устанка постаје Шумадија. Прва велика победа у Устанку била је на Иванковцу (1805) када су Миленко Стојковић и Петар Добрњац до ногу потукли новоизабраног везира који се из Ниша био запутио ка Београду. Највећ е војничке победе Првог српског устанка извојеване су на Делиграду и Мишару (1806). Током Првог српског устанка формиране су све важније државне институције и установе законодавне, судске и извршне власти. Пре свих, институције Вожда као врховног команданта (1804) и Правитељствујушчег совјета (1805) који је обједињавао извршну и судску власт. Постављањем народних поглавара и кнезова (1807) спроведена је управна и административна подела земље. Уставни оквир државе са акцентом на војно-кривичном праву утемељен је Карађорђевићевим закоником (1808). У јеку ратних операција ствара се и институција стајаће војске (1808). Установе народне полиције, осниване од самога почетка Устанка, институционални облик добиле су постављањем првог “попечитеља за внутрена дела” 1811. године (в. Миле Недељковић, “Темељи обновљене српске државе”, у: Карађорђевићев устанак – настајање нове српске државе, зборник радова, прир. Ненад Љубинковић, Велика Плана 1998, 31-43). Старање о увођењу школа по Србији и унапређењу просвете доводи до оснивања Велике школе (31. августа 1808) као претече и камена темељца данашњег Универзитета. Први “попечитељ просвештенија” постаје велики српски просветитељ Доситеј Обрадовић (в. Бранислава Јордановић, “Организација школства у Првом српском устанку”, Исто, 73-80). Особено ратно звање устаничких војвода и тзв. великих војвода органски је укорењено у традицију српске средњовековне државе. Краљ Милутин тако у једној повељи из 14. века именује великог војводу Новака Гребострека за врховног заповедника српске војске у рату против Византије. Иза Косовског боја, у писмима кнегиње Милице, Житију деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа, документима које издаје деспот Ђурађ Бранковић као и у другим изворима навођење војвода у својству високих чиновничких и војничких звања много је чешће (в. Стојан Новаковић, Стара српска војска, Београд, 1893, 58). Назив војвода у Устанку представља смишљено наслањање на институције и звања српске средњовековне државе. Звање војвода у ратним збивањима стицали су угледнији и виђенији људи, али и прости и неуки сељаци.

За време Првог српског устанка избројано је у Карађорђевој Србији више од сто педесет војвода. Народна традиција запамтила је њихово изузетно јунаштво, херојска и часна предузећа, али и међусобна трвења, братоубиства, подметања и предаје Турцима (в. Миле Недељковић, “Број и судбина Карађорђевићевих војвода”, у: Карађорђевићеве војводе у историји, епу и драми, зборник радова, прир. Ненад Љубинковић, Велика Плана, 1997, 47-61). Војводе су у “српској револуцији” имале статус господара, што је подразумевало сјајно оружје, раскошну опрему, добре коње, оружане момке и велика овлашћења која су често умела бити и злоупотребљена (в. Љиљана Чубрић, “Војводе у Српској револуцији Леополда Ранкеа”, Исто, 74-81). Централну власт и ауторитет Врховног Вожда угрожавале су нарочито велике војводе, попут Јакова Ненадовића у ваљевској нахији, Милана Обреновића у рудничкој, односно Миленка Стојковића а и Петра Добрњца у пожарева чкој нахији. Управо су њихове међусобице и “отимање ондашњијех велика ша око власти” (Вук Караџић), уз изразито неповољан развој међународних прилика, довели до слома Првог српског устанка.

Исход Првог српског устанка наговештен је Букурешким миром између Русије и Турске (1812). Без подршке Русије, изморени међусобним трвењем и унутрашњом борбом око власти, устаници се више нису могли држати пред надмоћном турском силом. Карађорђе је напустио Србију 3. октобра 1813. Турци су поново заузели Београд. Био је то сигнал за велику сеобу Срба, још једну у низу. Први српски устанак представља један од угаоних каменова у историји српскога народа. То су много прецизније од историјских извора схватили и исказали народни певачи, ствараоци

усмене устаничке епике. Пре свих, Филип Вишњић. У Вишњићевој државотворној визији акценгована су два преломна момента у историји српскога народа. То су Косовски бој и Први српски устанак. Већ је Владан Недић запазио да у Вишњићевој устаничкој поезији “одјекују косовски одломци”. Ваљда је једини разлог што Филип Вишњић ни једну своју песму није посветио Косову у томе што све његове песме певају о Косову. О двестагодишњици Устанка 37

Вишњић је певао са чврстом идеолошком концепцијом по којој Косовски бој и Први српски устанак представљају међаше свеколике српске историје. Ако бисмо се хтели ослонити само на сувопарну историјску грађу, на такозване чињенице, не би било тешко доказати да слепи гуслар у овоме није био у праву. Нити је српска држава пропала на Косову нити је обновљена у Првом устанку. Али је епски певач, у комплексном поимању сопствене прошлости и садашњости, грешећи у појединостима, погодио суштину. Косовски бој доиста није означио дефинитивну пропаст српске државе јер се она одржала у најтежим временима Деспотовине још непуно столеће. Али су на Косову створене све претпоставке за њен дефинитиван пад. С друге стране, иако је Први српски устанак у војничком смислу доживео потпуни слом, национална идеја васпостављања државе и рађања модерне Србије у европским оквирима претрајала је пропаст Устанка оваплотивши и се у дипломатским напорима Милоша Обреновића да Србија постане аутономна наследна кнежевина.

Када говоримо о Првом српском устанку у епској народној поезији може се рећи да су скоро све песме о овом времену испевали учесници у ратним догађајима или очевици тих догађаја. Међу Вуковим певачима о Устанку издвајају се Филип Вишњић, анонимни сељак из Рудничке нахије и Старац Рашко. Од Марка Немањића и од Његоша (односно од црногорског певача Тодора Икова Пипера) Вук је добио по две песме. Уз Вишњићеву песму о почетку буне против дахија у ИВ књизи Српских народних пјесама бечког издања публиковао је и слабију варијанту Сава Матова Мартиновића из Црне Горе. Од Јакова Ненадовића добио је две песме које је ваљевски војвода “сам испевао”, а од ужичког владике Јанићија Нешковића једну (в. Миодраг Матицки, Епика устанка, Београд 1982, 55-56).

На устанак се, према народној песми, подиже голорук и осиромашен народ. У складу са идеолошком концепцијом Филипа Вишњића на међународну историјску позорницу у метежном ратном ковитлацу и комплексном дипломатском замешатељству између моћних јевропејских држава и народа, не од своје воље, али силовито ступа обичан српски сељак. Не као пасиван учесник већ као покретач и носилац догађаја који га у много чему превазилазе, и чији смисао не разуме увек и у потпуности. Историја у овој ствари ипак демантује народну поезију будући да су у организацији Буне и вођењу ратних операција, у уређивању државних послова и успостављању органа законодавне и извршне власти пресудну улогу имали српски кнезови. То је онај танки слој српске буржоазије који је Вишњић смишљено омаловажио у песми “Почетак буне против дахија” стихом “ту кнезови нису ради кавзи”. Кнезови несумњиво јесу били ради кавзи. Устанак су они заправо и припремили, извршили одабир вође, поставили пред српски народ непосредне ратне и дугорочне националне циљеве, осмислили војну тактику и државну стратегију и оперативно их спровели у дело.

Усмени летописац Буне не глорификује једнако све протагонисте ратних догађаја. Основни критеријум по коме народни певач вреднује своје јунаке је поштовање норми чојства и јунаштва.